

Podręcznik Teorii Spiskowych

Stephan Lewandowsky
John Cook

Autorzy:

Stephan Lewandowsky, Szkoła Nauk Psychologicznych, Uniwersytet w Bristolu,
Szkoła Nauk Psychologicznych, Uniwersytet Zachodniej Australii oraz
CSIRO Oceany i Atmosfera, Hobart, Tasmania, Australia

John Cook, Centrum Komunikacji Zmian Klimatu, Uniwersytet George Mason

Pierwsza publikacja: marzec 2020.

Więcej informacji na stronie <http://sks.to/conspiracy>

Oprawa graficzna: Wendy Cook

Tłumaczenie:

Dariusz Aksamit, Wydział Fizyki Politechniki Warszawskiej, Fundacja Marsz dla Nauki

Mikołaj Fedorowicz, Instytut Biochemii i Biofizyki PAN, Fundacja Marsz dla Nauki

Julia Wolska, Wydział Psychologii, Manchester Metropolitan University

Korekta:

Kinga Bryła, Patrycja Błaszowska, Paula Liczbańska, Fundacja Marsz dla Nauki

Dziękujemy COST Action COMPACT (Comparative Analysis of Conspiracy Theories).

Cytować jako:

Lewandowsky, S., & Cook, J. (2020). *The Conspiracy Theory Handbook*.

Dostępny na stronie <http://sks.to/conspiracy>

Różnice pomiędzy rzeczywistą konspiracją, a teorią spiskową

Prawdziwe spiski istnieją. Volkswagen spiskował, aby sfalszować wyniki testów emisji swoich silników Diesla. Agencja Bezpieczeństwa Narodowego USA skrycie szpiegowała cywilnych użytkowników internetu. Przemysł tytoniowy oszukiwał społeczeństwo w sprawie negatywnych skutków zdrowotnych palenia. Wiemy o tych spiskach dzięki wewnętrznym dokumentom przedsiębiorstw, rządowym dochodzeniom oraz sygnalistom.

Z drugiej strony teorie spiskowe mają tendencję do utrzymywania się przez długi czas, nawet jeśli nie ma na nie przekonujących dowodów. Te teorie spiskowe opierają się na różnorodnych wzorcach myślenia, o których wiadomo, że nie są wiarygodnymi narzędziami do odkrywania rzeczywistości. Zazwyczaj teorie spiskowe nie są poparte dowodami, które wytrzymują krytyczną analizę, ale to nie powstrzymuje ich rozkwitu. Na przykład powszechne przekonanie, że ataki terrorystyczne z 11 września były „wewnętrzną robotą”, utrzymywało się przez wiele lat po tym wydarzeniu.¹ Dekady po fakcie zdecydowana większość Amerykanów uważa, że rząd ukrywa prawdę o zamachu na prezydenta Kennedy'ego.²

Teorie spiskowe szkodzą społeczeństwu na wiele sposobów. Na przykład ekspozycja na teorie spiskowe zmniejsza chęć ludzi do angażowania się w politykę lub zmniejszania śladu węglowego.³ Aby zminimalizować te szkodliwe skutki, niniejszy *Podręcznik Teorii Spiskowych* pomaga zrozumieć, dlaczego teorie spiskowe są tak popularne, wyjaśnia jak zidentyfikować cechy konspiracyjnego myślenia i wymienia skuteczne strategie ich obalania.

“Zazwyczaj teorie spiskowe nie są poparte dowodami, które wytrzymują krytyczną analizę, ale to nie powstrzymuje ich rozkwitu.”

Myślenie Konwencjonalne vs. Spiskowe

Prawdziwe spiski istnieją, ale rzadko zostają ujawnione za pomocą metod proponowanych przez wyznawców teorii spiskowych. Dużo częściej odkrywanie autentycznych spisków zachodziło dzięki myśleniu konwencjonalnemu – zdrowemu sceptycyzmowi w stosunku do oficjalnych dokumentów, przy starannej analizie dostępnych dowodów i zwracaniu szczególnej uwagi na ich wewnętrzną spójność.⁴ Dla porównania, myślenie spiskowe charakteryzuje się hipersceptycyzmem w stosunku do wszystkich informacji niepasujących do teorii, nadinterpretacją dowodów przemawiających za popieraną teorią oraz niespójnością.

Myślenie konwencjonalne	Myślenie spiskowe
Zdrowy sceptycyzm	Przesadna nieufność
Reagowanie na przedstawione dowody	Odporność na dowody
Poszukiwanie spójności	Samozaprzeczenie

↓ ↓

Prawdziwe spiski	Wymyślone spiski
------------------	------------------

Dlaczego teorie spiskowe są tak popularne?

Wpływ na to czy ludzie wierzą w teorie spiskowe i je rozprzestrzeniają ma kilka czynników.⁵

Ludzie, którzy czują się bezsilni i narażeni na niebezpieczeństwa, chętniej akceptują i rozprzestrzeniają teorie spiskowe.

Poczucie bezsilności

Ludzie, którzy czują się bezsilni i narażeni na niebezpieczeństwa, chętniej akceptują i rozprzestrzeniają teorie spiskowe.⁶ Jest to widoczne na forach internetowych, gdzie postrzegany przez ludzi poziom zagrożenia jest silnie związany z tworzeniem przez nich teorii spiskowych.⁷

Wyjaśnianie nieprawdopodobnych zdarzeń

Z tego samego powodu, u ludzi pojawiają się skłonności do tłumaczenia mało prawdopodobnych wydarzeń za pomocą spisków.¹⁰ Teorie spiskowe działają tutaj jak mechanizm obronny, pomagający odnaleźć się w niepewnej sytuacji.

Radzenie sobie z zagrożeniami

Teorie spiskowe pozwalają na radzenie sobie z zagrażającą sytuacją, poprzez obwinianie domniemanej grupy spiskowców.⁸ Trudno jest nam zaakceptować fakt, że "doniosłe" wydarzenie (jak śmierć Księżnej Diany) może mieć przyziemne wytłumaczenie (prowadzenie pod wpływem alkoholu). Teorie spiskowe zaspokajają potrzebę przypisania "doniosłym" wydarzeniom doniosłych przyczyn, jak na przykład zaangażowanie MI5 (kontrwywiadu Brytyjskiego – dop. tłumacza) w zabójstwo Księżnej Diany.⁹

Kwestionowanie polityki głównego nurtu

Teorie spiskowe często kwestionują interpretacje polityczne głównego nurtu.¹¹ Grupy wyznawców teorii spiskowych często posługują się takim typem narracji, by zyskać status uciśnionej mniejszości.

Media społecznościowe wzmacniają teorie spiskowe

Media społecznościowe stworzyły środowisko, w którym każda osoba może dotrzeć do takiego grona, jak media konwencjonalne.¹² Brak tradycyjnych kontrolerów jakości informacji jest powodem szybszego i intensywniejszego rozprzestrzeniania się w sieć dezinformacji niż prawdziwych informacji.¹³ Proceder ten jest często napędzany przez fejkowe (od ang. "fake" – fałszywy – dop. tłumacza) konta lub "boty".¹⁴ Ponadto udowodniono, że odbiorcy teorii spiskowych są bardziej chętni do "polubienia" i udostępniania spiskowych postów na Facebooku.¹⁵ Niedawna analiza tweetów na temat wirusa Zika wykazała, że liczba propagatorów teorii spiskowych była w tym przypadku ponad dwa razy większa niż osób z nimi walczących.¹⁶

W jaki sposób teorie spiskowe powodują szkody?

Samo narażenie na kontakt z teoriami spiskowymi może mieć negatywne konsekwencje, nawet jeśli narażona osoba nie jest zwolennikiem teorii spiskowych.^{3, 17, 18, 19, 20, 21} Postępując się przykładem, kontakt z teorią spiskową dotyczącą manipulacji w celach politycznych danymi dotyczącymi bezrobocia zmniejsza zaufanie do usług i instytucji rządowych, w tym do tych niezwiązanych z zarzutami spisku, np. do lokalnych szkół czy Urzędu ds. Żywności i Leków (FDA).¹⁷

Zaplanowane teorie spiskowe

Teorie spiskowe nie zawsze powstają w wyniku fałszywych przekonań autora. Czasami są one celowo tworzone lub wzmacniane, służąc strategicznym celom politycznym. Dla przykładu, istnieją dowody na to, że rosyjski rząd miał udział w rozprzestrzenianiu się na Zachodzie rozmaitych teorii spiskowych o zabarwieniu politycznym.^{22, 23}

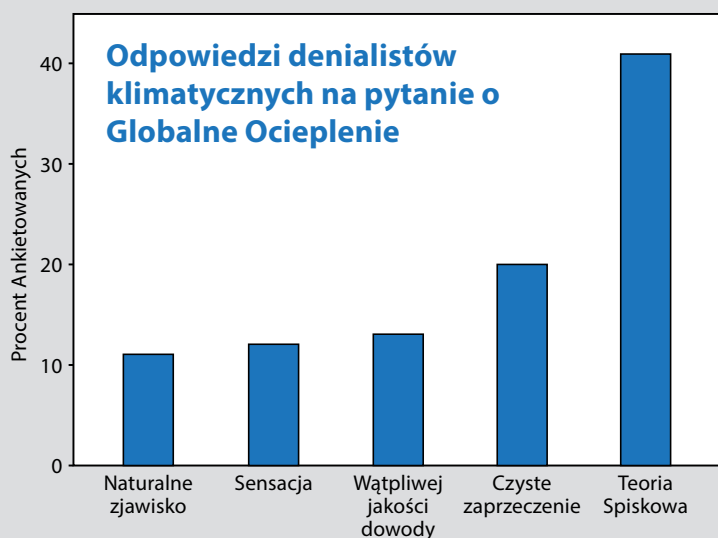
Teorie spiskowe mogą być też wykorzystane jako narzędzie retoryczne służące do pominięcia niewygodnych wniosków. Retoryka denialistów klimatycznych jest pełna niespójności, jak twierdzenie, że nie da się wiarygodnie zmierzyć średniej globalnej temperatury, ale jednocześnie, że ta temperatura spada.²⁴ Niespójność jest jedną z cech myślenia spiskowego, nie znaczy to jednak, że denialści klimatyczni działają irracjonalnie. Wręcz przeciwnie, narracja denialistów okazała się skutecznym narzędziem politycznym do opóźniania działań przeciw zmianom klimatu. Cel ten został osiągnięty przez wzbudzenie w ludziach wątpliwości w znaczenie dowodów naukowych.

Potwierdza to wybiórcze odwoływanie się do spisku pośród naukowców wtedy, gdy konsensus naukowy jest sprzeczny z przekonaniami wyznawanej przez denialistów politycznej ideologii – jednak nie wtedy, kiedy nie jest on związany z taką polityką.²⁵

Teorie spiskowe mogą zostać wykorzystane jako narzędzie retoryczne do pominięcia niewygodnych wniosków.

Denializm klimatyczny i myślenie spiskowe

Odrzucenie naukowego konsensusu stwierdzającego, że ludzie są przyczyną globalnego ocieplenia jest dużo częściej wynikiem myślenia spiskowego niż uważnego porównania dowodów naukowych.²⁶ Kiedy denialści klimatyczni napotykają na informacje dotyczące zmian klimatu, najczęściej reagują doszukiwaniem się spisków.²⁷ Warto jednak zaznaczyć, że denializm klimatyczny nie jest związany jedynie z teoriami spiskowymi dotyczącymi klimatu – ludzie, który negują naukę dotyczącą klimatu dużo chętniej przyswajają teorie spiskowe dotyczące innych tematów.²⁸

Smith & Leiserowitz, 2012

CONSPIR: Siedem cech myślenia spiskowego

Istnieje siedem cech myślenia spiskowego.²⁹ Dla podsumowania (i łatwiejszego zapamiętania) zebraliśmy je pod akronimem **CONSPIR**:

Coś musi być nie tak

Chociaż zwolennicy teorii spiskowych mogą od czasu do czasu porzucać konkretne pomysły, gdy stają się one nie do utrzymania, to te rewizje nie zmieniają ich ogólnego wniosku, że "coś musi być nie tak", a oficjalna wersja opiera się na oszustwie.^{24, 30}

Odporność na dowody

Teorie spiskowe są z natury samouszczelniające się – dowody, które przeczą teorii, są reinterpretowane jako pochodzące ze spisku.^{31, 32, 33} Odzwierciedla to przekonanie, że im silniejsze są dowody przeciwko spiskowi (np. oczyszczenie polityka przez FBI z zarzutów o niewłaściwym wykorzystaniu osobistego serwera poczty elektronicznej), tym bardziej spiskowcy dążą do tego, aby ludzie uwierzyli w ich wersję wydarzeń (np. to FBI było częścią spisku, by chronić tego polityka).

Nadrzędna podejrzliwość

Myślenie spiskowe wiąże się z nihilistycznym stopniem sceptycyzmu w stosunku do oficjalnych informacji.³¹ Ten skrajny stopień podejrzliwości uniemożliwia wiarę w cokolwiek, co nie pasuje do teorii spiskowej.

Sprzeczność

Wyznawcy teorii spiskowych mogą jednocześnie wierzyć w idee, które są wzajemnie sprzeczne. Przykładem może być jednoczesna wiara w teorię, że księżna Diana została zamordowana oraz że upozorowała własną śmierć.³⁰ Dzieje się tak, ponieważ wiara wyznawców teorii spiskowych w zafatshowane "oficjalne" sprawozdania jest absolutna, nie ma dla nich żadnego znaczenia, że ich system wierzeń jest niespójny.

Prześladowana ofiara

Wyznawcy teorii spiskowych postrzegają i przedstawiają siebie jako ofiary zorganizowanych prześladowań.²⁹ Jednocześnie widzą siebie jako odważnych antagonistów, którzy podejmują walkę z nikczemnymi spiskowcami. Myślenie konspiracyjne wiąże się z postrzeganiem siebie jako ofiary i bohatera jednocześnie.

Nikczemne zamiary

Motywacje stojące za każdym domniemanym spiskiem są niezmiennie uznawane jako nikczemne.³¹ W teoriach spiskowych nigdy nie proponuje się, aby domniemani spiskowcy mieli życzliwe zamiary.

Reinterpretacja losowości

Nadrzędna podejrzliwość występująca w myśleniu spiskowym często prowadzi do przekonania, że nic nie dzieje się przypadkowo.³⁴ Drobne przypadkowe zdarzenia, takie jak nienaruszone okna w Pentagonie po atakach z 11 września, są reinterpretowane jako spowodowane przez spisek (ponieważ gdyby w Pentagon uderzył samolot pasażerski, to wszystkie okna by się roztrzaskały³⁵) i są wplecione w szerszy, wzajemnie powiązany wzór.

Samouszczelniająca się natura teorii spiskowych oznacza, że każdy dowód obalający teorię może być interpretowany jako kolejny dowód na istnienie spisku. Oznacza to, że w działaniach komunikacyjnych należy wyraźnie rozróżnić różne grupy docelowe. Zwolennicy teorii spiskowych reinterpretują dowody tak, by oznaczały coś przeciwnego, wymagają innej strategii niż ci, którzy cenią dowody. Na kolejnych stronach przyjrzymy się najpierw strategiom komunikacyjnym dla ogółu społeczeństwa, a następnie dla zwolenników teorii spiskowych.

Ochrona społeczeństwa przed teoriami spiskowymi

Ograniczanie rozprzestrzeniania się teorii spiskowych

Lepiej zapobiegać, niż leczyć. Wysiłki powinny zatem koncentrować się na ochronie społeczeństwa przed ekspozycją na te teorie, poprzez hamowanie lub spowalnianie ich rozprzestrzeniania się. Na przykład, udostępnianie na Facebooku postów o charakterze spiskowym, negujących zmiany klimatu, zostało ograniczone dzięki prostej interwencji, która zachęcała ludzi do zadawania czterech pytań na temat materiału przed jego udostępnieniem:³⁶

Czy znam organizację informacyjną, która rozpowszechniła tę informację?

Czy informacja w tym poście wydaje się wiarygodna?

Czy ta publikacja napisana jest w stylu, którego oczekuję od profesjonalnego źródła informacji?

Czy ta publikacja jest motywowana politycznie?

Jeżeli wysiłki zmierzające do ograniczenia rozprzestrzeniania się teorii spiskowych zawiodły, komunikatorzy muszą uciec się do strategii, które redukują oddziaływanie teorii spiskowych.

Obalenie uprzedzające (Prebunking)

Jeśli ludzie są przewencyjnie uświadomieni, że mogą być wprowadzeni w błąd, mogą rozwinąć odporność na wiadomości o charakterze spiskowym. Ten proces jest znany jako **"szczepienie"**, albo **obalenie uprzedzające**. Są dwa elementy związane ze "szczepieniem": ostrzeżenie wprost przed zbliżającym się zagrożeniem bycia wprowadzonym w błąd i obalenie zawczasu argumentacji zawartej w tej mylnej informacji. Obalenie uprzedzające antyszczepionkowych teorii spiskowych okazało się bardziej efektywne niż ich obalenie, gdy już rozkwitły.³⁷

Takie "szczepienia" oparte na faktach i na logice były skuteczne w obalaniu uprzedzającym spisku dotyczącego wydarzeń 9/11³⁸ (ataki na World Trade Center - dop. tłumacza). Daje to nadzieję na skuteczność obalania uprzedzającego opartego na logice, biorąc pod uwagę siedem znaków ostrzegawczych myślenia spiskowego (pamiętajcie CONSPIR?). Jeśli ludzie są świadomi błędów w rozumowaniu, które znajdują się w teoriach spiskowych, mogą stać się mniej podatni na takie teorie.

Jeśli ludzie są świadomi błędów w rozumowaniu, które znajdują się w teoriach spiskowych, mogą stać się mniej podatni na takie teorie.

Obalanie (Debunking)

Są różne sposoby na obalanie teorii spiskowych, z których niektóre okazały się skuteczne wobec osób, które naturalnie nie są skłonne do łatwego podążania za teoriami spiskowymi, na przykład wśród studentów uniwersytetów czy ogółu społeczeństwa.

Obalanie oparte na faktach

Obalanie oparte na faktach pokazuje, że teoria spiskowa jest fałszywa poprzez przekazywanie rzetelnych informacji. To podejście okazało się efektywne w obalaniu spisku "urodziciela", według którego Prezydent Obama urodził się poza Stanami Zjednoczonymi²¹ i teorii spiskowych nawiązujących do eksodusu Palestyńczyków, gdy powstało państwo Izrael.³⁹

Obalanie oparte na źródłach i empatii

Obalanie oparte na źródłach zmierza do zredukowania wiarygodności wyznawców teorii spiskowych, podczas gdy obalanie oparte na empatii poprzez współczucie zwraca uwagę na odbiorców teorii spiskowych. Obalanie oparte na źródłach, które drwiło z osób wierzących w ludzi-jaszczurki (Reptilian – dop. tłum.), okazało się tak samo efektywne, jak obalanie oparte na faktach. Z kolei obalanie oparte na empatii zastosowane przy antysemitkich teoriach spiskowych, argumentujących, że współcześni Żydzi są podobnie prześladowani co pierwsi Chrześcijanie, okazało się nieefektywne.⁴¹

Obalanie oparte na logice

Obalanie oparte na logice obnaża techniki manipulacyjne lub błędne rozumowanie, które są stosowane w teoriach spiskowych. Tłumaczenie błędów logicznych w spiskach antyszczepionkowych okazało się być tak samo skuteczne, jak obalanie oparte na faktach: na przykład, zwrócenie uwagi na to, że dużo badań naukowych na temat szczepień było prowadzonych przez niezależnych, finansowanych publicznie naukowców, może osłabiać teorie spiskowe o przemyśle farmaceutycznym.⁴⁰

Linki do weryfikatorów faktów

Podawanie odnośników do strony internetowej sprawdzającej fakty (fact-checkingowej) pod zmyślonymi postami na Facebooku, czy to przez automatyczny algorytmy, czy jako poprawki generowane przez użytkowników, efektywnie obaliło twierdzenia, że wirus Zika był przenoszony przez genetycznie modyfikowane komary.⁴²

Dawanie ludziom siły

Myślenie spiskowe wiąże się z subiektywnym poczuciem zagrożenia oraz poczuciem zmniejszonej kontroli.^{6,7} Kiedy ludzie czują, że stracili kontrolę nad sytuacją, ich skłonności do konspiracji nasilają się.⁴³ Działa to jednak w dwie strony. Kiedy ludzie czują się wzmocnieni, są bardziej odporni na teorie spiskowe.

Istnieje kilka sposobów "poznawczego wzmocnienia" ludzi, takich jak zachęcanie ich do analitycznego myślenia zamiast polegania na intuicji.⁴⁴ Jeśli ludzkie poczucie kontroli jest ugruntowane (np. poprzez przypomnienie sobie wydarzenia z ich życia, nad którym mieli kontrolę), wtedy są mniej skłonni do popierania teorii spiskowych.⁴⁵ Ogólne poczucie upodmiotowienia obywateli można zaszczepić poprzez upewnienie się, że decyzje społeczne, na przykład podejmowane przez rząd, są postrzegane jako zgodne z zasadami sprawiedliwości proceduralnej.⁴⁶ Sprawiedliwość proceduralna jest uznawana, gdy uważa się, że władze stosują sprawiedliwe procedury podejmowania decyzji. Ludzie akceptują niekorzystne wyniki decyzji, jeśli uważają, że przestrzegano sprawiedliwości proceduralnej.^{47, 48}

Jak rozmawiać z wyznawcą teorii spiskowej

Chociaż obalanie teorii spiskowych może być skuteczne w odniesieniu do ogółu społeczeństwa, o wiele trudniejsze jest w odniesieniu do osób, które wierzą w teorie spiskowe. Zamiast opierać swoje przekonania na dowodach zewnętrznych, system przekonań wyznawców teorii spiskowych mówi głównie do siebie, a każde przekonanie służy jako dowód dla każdego innego przekonania.⁴⁹ W konsekwencji, gdy wyznawcy teorii spiskowych napotykają na Facebooku treści obalające te teorie, finalnie jeszcze intensywniej komentują i wspierają treści spiskowe w swoich bańkach informacyjnych – obalanie teorii spiskowych prowadzi do intensyfikacji konspiracyjnych interakcji.⁵⁰

Wyznawcy teorii spiskowych również sami mają ogromne wpływy, pomimo ich niewielkiej liczby. Analiza ponad 2 milionów komentarzy na podstronie serwisu reddit r/conspiracy wykazała, że podczas gdy tylko 5% osób postępujących wykazywało myślenie spiskowe, odpowiadali oni za 64% wszystkich komentarzy. Najaktywniejszy autor napisał 896 337 słów, dwa razy więcej niż znajduje się w trylogii Władca Pierścieni!⁵¹

Teorie spiskowe są nieuniknionym składnikiem ekstremizmu politycznego.^{52,53} Badania nad deradykalizacją dostarczają zatem użytecznego wglądu w to, jak potencjalnie dotrzeć do wyznawców teorii spiskowych.

Zaufani postaciami

Kontr-komunikaty tworzone przez byłych członków społeczności ekstremistycznej ("exiters") są oceniane bardziej pozytywnie i zapamiętane dłużej, niż wiadomości z innych źródeł.⁵⁴

Okaż empatię

Interakcje powinny być empatyczne i starać się budować zrozumienie z drugą stroną. Celem jest rozwinięcie otwartości u wyznawcy teorii spiskowej, czego komunikatorzy muszą dawać przykład.⁵⁵

Potwierdź krytyczne myślenie

Teoretycy spiskowi postrzegają siebie jako osoby myślące krytycznie, których nie zmyli oficjalna narracja. To postrzeżenie można wykorzystać poprzez potwierdzenie wartości krytycznego myślenia, ale następnie przekierowanie tego podejścia w kierunku bardziej krytycznej analizy teorii spiskowej.⁵⁶

Unikaj robienia pośmiewiska

Agresywna dekonstrukcja, wyśmiewanie teorii spiskowej lub skupienie się na "wygraniu" sporu grozi automatycznym odrzuceniem.⁵⁴ Należy jednak zauważyć, że wyśmiewanie okazało się rezonować z ogółem odbiorców.⁴¹

Ostatnie słowo uwagi

Przeanalizuj, co jest celem, zanim weźmiesz się za obalanie. Próby obalenia "teorii spiskowych" przez rząd USA wielokrotnie przyniosły odwrotny skutek w krajach, w których przeważają Muzułmanie. Jednym z przykładów jest nieudana próba zrzucenia winy za nieznaledzenie broni masowego rażenia w Iraku po inwazji w 2003 roku na jej ukrycie. Bardziej produktywnym podejściem byłoby skupienie się na poleganiu przez Amerykanów na kiepskim wywiadzie.⁵⁷

Ważne jest również, aby pamiętać, że istnieją prawdziwe spiski. Jednak cechy myślenia spiskowego (CONSPIR) nie są produktywnym sposobem odkrywania tych rzeczywistych spisków. Raczej to konwencjonalne myślenie, które ceni zdrowy sceptycyzm, dowody i konsekwencję, jest niezbędnym składnikiem do ujawnienia prawdziwych prób oszukania opinii publicznej.

Referencje

- Laine, E. E., & Parakkal, R. (2017). National security, personal insecurity, and political conspiracies: The persistence of Americans' beliefs in 9/11 conspiracy theories. *IUP Journal of International Relations*, 11(3), 16–41.
- CBS poll (2009). <https://www.cbsnews.com/news/cbs-poll-jfk-conspiracy-lives/>
- Jolley, D., & Douglas, K. M. (2013). The social consequences of conspiracism: Exposure to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and to reduce one's carbon footprint. *British Journal of Psychology*, 105, 35–56. doi:10.1111/bjop.12018
- Lewandowsky, S., Lloyd, E. A., & Brophy, S. (2018). When THUNCGing Trumps thinking: What distant alternative worlds can tell us about the real world. *Argumenta*, 3, 217–231. doi:10.23811/52.arg2017.lew.llo.bro
- Douglas, K., Sutton, R., Cichocka, A., Ang, J., Deravi, F., Uscinski, J., & Nefes, T. (2019). Why do people adopt conspiracy theories, how are they communicated, and what are their risks? Centre for Research; Evidence on Security Threats. Retrieved from <https://crestresearch.ac.uk/resources/conspiracy-theories-douglas-full-report/>
- Uscinski, J. E., & Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Nefes, T. S. (2014). Rationale of conspiracy theorizing: Who shot the president Chen Shui-bian? *Rationality and Society*, 26, 373–394. doi:10.1177/1043463113519069
- Franks, B., Bangertner, A., & Bauer, M. W. (2013). Conspiracy theories as quasi-religious mentality: An integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory. *Frontiers in Psychology*, 4. doi:10.3389/fpsyg.2013.00424
- Leman, P. J., & Cinnirella, M. (2007). A major event has a major cause: Evidence for the role of heuristics in reasoning about conspiracy theories. *Social Psychological Review*, 9, 18–28.
- Kovic, M., & Fuchslin, T. (2018). Probability and conspiratorial thinking. *Applied Cognitive Psychology*, 32, 390–400. doi:10.1002/acp.3408
- Sapountzis, A., & Condor, S. (2013). Conspiracy accounts as intergroup theories: Challenging dominant understandings of social power and political legitimacy. *Political Psychology*, 34, 731–752. doi:10.1111/pops.12015
- Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives*, 31, 211–36. doi:10.1257/jep.31.2.211
- Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359, 1146–1151. doi:10.1126/science.aap9559
- Shao, C., Ciampaglia, G. L., Varol, O., Yang, K.-C., Flammini, A., & Menczer, F. (2018). The spread of low-credibility content by social bots. *Nature Communications*, 9, 4787. doi:10.1038/s41467-018-06930-7
- Bessi, A., Coletto, M., Devidescu, G. A., Scala, A., Caldarelli, G., & Quattrociocchi, W. (2015). Science vs conspiracy: Collective narratives in the age of misinformation. *PLOS ONE*, 10, e0118093. doi:10.1371/journal.pone.0118093
- Wood, M. J. (2018). Propagating and debunking conspiracy theories on Twitter during the 2015–2016 Zika virus outbreak. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 21, 485–490. doi:10.1089/cyber.2017.0669
- Einstein, K. L., & Glick, D. M. (2015). Do I think BLS data are BS? The consequences of conspiracy theories. *Political Behavior*, 37, 679–701. doi:10.1007/s11109-014-9287-z
- Jolley, D., Meleady, R., & Douglas, K. M. (2019). Exposure to intergroup conspiracy theories promotes prejudice which spreads across groups. *British Journal of Psychology*. doi:10.1111/bjop.12385
- Raab, M. H., Auer, N., Ortlieb, S. A., & Carbon, C.-C. (2013). The Sarrazin effect: The presence of absurd statements in conspiracy theories makes canonical information less plausible. *Frontiers in Psychology*, 4, 453. doi:10.3389/fpsyg.2013.00453
- van der Linden, S. (2015). The conspiracy-effect: Exposure to conspiracy theories (about global warming) decreases pro-social behavior and science acceptance. *Personality and Individual Differences*, 87, 171–173. doi:10.1016/j.paid.2015.07.045
- Warner, B. R., & Neville-Shepard, R. (2014). Echoes of a conspiracy: Birthers, truthers, and the cultivation of extremism. *Communication Quarterly*, 62, 1–17. doi:10.1080/01463373.2013.822407
- Avramov, K. (2018). By another way of deception: The use of conspiracy theories as a foreign policy tool in the arsenal of the hybrid warfare. *Information & Security: An International Journal*, 39, 151–161. doi:10.11610/isij.3913
- Yablokov, I. (2015). Conspiracy theories as a Russian public diplomacy tool: The case of Russia Today (RT). *Politics*, 35, 301–315. doi:10.1111/1467-9256.12097
- Lewandowsky, S., Cook, J., & Lloyd, E. (2016). The "Alice in Wonderland" mechanics of the rejection of (climate) science: Simulating coherence by conspiracism. *Synthese*, 195, 175–196. doi:10.1007/s11229-016-1198-6
- Lewandowsky, S. (2020). Hannah Arendt and the contemporary social construction of conspiracy theorists. Manuscript Submitted for Publication.
- Uscinski, J. E., Douglas, K., & Lewandowsky, S. (2017). *Climate Change Conspiracy Theories*. Oxford Encyclopedia of Climate Change. doi:10.1093/acrefore/9780190228620.013.328
- Smith, N., & Leiserowitz, A. (2012). The rise of global warming skepticism: Exploring affective image associations in the United States over time. *Risk Analysis: An International Journal*, 32(6), 1021–1032.
- Lewandowsky, S., Gignac, G. E., & Oberauer, K. (2013). The role of conspiracist ideation and worldviews in predicting rejection of science. *PLOS ONE*, 8, e75637. doi:10.1371/journal.pone.0075637
- Lewandowsky, S., Cook, J., Oberauer, K., Brophy, S., Lloyd, E. A., & Marriott, M. (2015). Recurrent fury: Conspiratorial discourse in the blogosphere triggered by research on the role of conspiracist ideation in climate denial. *Journal of Social and Political Psychology*, 3, 142–178. doi:10.1093/eurpub/ckn139
- Wood, M. J., Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2012). Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3, 767–773. doi:10.1177/1948550611434786
- Keeley, B. L. (1999). Of conspiracy theories. *The Journal of Philosophy*, 96, 109–126. doi:10.2307/2564659
- Bale, J. M. (2007). Political paranoia v. political realism: On distinguishing between bogus conspiracy theories and genuine conspiratorial politics. *Patterns of Prejudice*, 41, 45–60. doi:10.1080/00313220601118751
- Sunstein, C. R., & Vermeule, A. (2009). Conspiracy theories: Causes and cures. *Journal of Political Philosophy*, 17, 202–227. doi:10.1111/j.1467-9760.2008.00325.x
- Barkun, M. (2003). *A culture of conspiracy: Apocalyptic visions in contemporary America*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2010). Unanswered questions: A preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitive Psychology*, 24(6), 749–761.
- Lutzke, L., Drummond, C., Slovic, P., & Árvai, J. (2019). Priming critical thinking: Simple interventions limit the influence of fake news about climate change on Facebook. *Global Environmental Change*, 58, 101964. doi:10.1016/j.gloenvcha.2019.101964
- Jolley, D., & Douglas, K. M. (2017). Prevention is better than cure: Addressing anti-vaccine conspiracy theories. *Journal of Applied Social Psychology*, 47, 459–469. doi:10.1111/jasp.12453
- Banas, J. A., & Miller, G. (2013). Inducing resistance to conspiracy theory propaganda: Testing inoculation and metainoculation strategies. *Human Communication Research*, 39, 184–207. doi:10.1111/hcre.12000
- Nyhan, B., & Zeitzoff, T. (2017). Fighting the past: Perceptions of control, historical misperceptions, and corrective information in the Israeli-Palestinian conflict. *Political Psychology*, 39, 611–630. doi:10.1111/pops.12449
- Schmid, P., & Betsch, C. (2019). Effective strategies for rebutting science denialism in public discussions. *Nature Human Behavior*, 3, 931–939. doi:10.1038/s41562-019-0632-4
- Orosz, G., Kerekó, P., Paskuj, B., Tóth-Király, I., Böthe, B., & Roland-Lévy, C. (2016). Changing conspiracy beliefs through rationality and ridiculing. *Frontiers in Psychology*, 7, 1525. doi:10.3389/fpsyg.2016.01525
- Bode, L., & Vraga, E. K. (2018). See something, say something: Correction of global health misinformation on social media. *Health Communication*, 33, 1131–1140. doi:10.1080/10410236.2017.1331312
- Whitson, J. A., & Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322, 115–117. doi:10.1126/science.1159845
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., & Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition*, 133, 572–585. doi:10.1016/j.cognition.2014.08.006
- van Prooijen, J., & Acker, M. (2015). The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions. *Applied Cognitive Psychology*, 29, 753–761. doi:10.1002/acp.3161
- van Prooijen, J.-W. (2018). Empowerment as a tool to reduce belief in conspiracy theories. In *Conspiracy theories and the people who believe them* (pp. 432–442). Oxford University Press. doi:10.1093/oso/9780190844073.003.0030
- Quintanilla, V. D., & Yontz, M. A. (2018). Human-Centered Civil Justice Design: Procedural Justice and Process Value Pluralism. *Tulsa L. Rev.*, 54, 113.
- Tyler, T. R. (1987). Conditions leading to value-expressive effects in judgments of procedural justice: A test of four models. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 333–344. doi:10.1037/0022-3514.52.2.333
- Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theories. *Political Psychology*, 15, 731–742. doi:10.2307/3791630
- Zollo, F., Bessi, A., Del Vicario, M., Scala, A., Caldarelli, G., Shekhtman, K., Havlin, S., Quattrociocchi, W. (2017). Debunking in a world of tribes. *PLOS ONE*, 12, e0181821. doi:10.1371/journal.pone.0181821
- Klein, C., Clutton, P., & Polito, V. (2018). Topic modeling reveals distinct interests within an online conspiracy forum. *Frontiers in Psychology*, 9. doi:10.3389/fpsyg.2018.00189
- Kundnani, A. (2012). Blind spot-security narratives and far-right violence. *Security and Human Rights*, 23, 129–146.
- van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., & Pollet, T. V. (2015). Political extremism predicts belief in conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 6, 570–578. doi:10.1177/1948550614567356
- Schmitt, J. B., Rieger, D., Ernst, J., & Roth, H.-J. (2018). Critical media literacy and islamist online propaganda: The feasibility, applicability and impact of three learning arrangements. *International Journal of Conflict and Violence*, 12, 1–19. doi:10.4119/UNIBI/ijcv.642
- Ponsot, A. S., Autixier, C., & Madriaza, P. (2018). Factors facilitating the successful implementation of a prevention of violent radicalization intervention as identified by front-line practitioners. *Journal for Deradicalization*, 1(6), 1–33.
- Voogt, S. (2017). Countering far-right recruitment online: CAPE's practitioner experience. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, 12, 34–46. doi:10.1080/18335330.2016.1215510
- Aistrope, T. (2016). *Conspiracy theory and American foreign policy*. Manchester University Press. doi:10.7228/manchester/9780719099199.001.0001

“*Teorie spiskowe próbują wyjaśnić wydarzenia jako tajne spiski wpływowych ludzi. Choć teorie spiskowe zazwyczaj nie są poparte dowodami, nie powstrzymuje to ich przed rozkwitem. Teorie spiskowe szkodzą społeczeństwu na wiele sposobów. Aby pomóc zminimalizować te szkodliwe skutki, Podręcznik Teorii Spiskowych wyjaśnia, dlaczego teorie spiskowe są tak popularne, jak rozpoznać cechy myślenia spiskowego i jakie są skuteczne strategie reagowania.*”

